

پیشینه معماری بارگاه امام حسین (ع)، در عراق

محمود دهقانی

(Domestic Architecture in Safavid Iran, ۱۵۰۱-۱۷۳۷. University of Technology Sydney, Australia)

تاریخ پذیرش نهایی: ۱۴۰۱/۰۶/۲۱

تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۱/۰۵/۲۷

چکیده

با روی کار آمدن دودمان صفوی و فرمانروائی شاه اسماعیل یکم معمار مذهب شیعه در ایران، پادشاهان صفوی در بازسازی و گسترش ساختمان و بویژه تزئینات آن تلاش بسیار نموده اند. هنگامی که در سال ۹۱۴ هجری برابر با ۱۵۰۸ میلادی شاه اسماعیل برای نیایش به بارگاه رفت صندوقی ساخته شده با تزئینات خاتم بر روی آرامگاه گذاشت و با طلا و آئینه کاری رواق ها و سنگ فرش مرمر، در آنجا قالی های گران بها فرش کرد.

کلمات کلیدی: پیشینه، معماری، بارگاه، امام حسین، عراق

مقدمه

در روزگار دانشجویی پس از آن که عزم را جزم کردم تا موضوعی در گستره معماری ایران انتخاب کنم با پیشینه نگاران، ایران شناسان ایرانی و خارجی، نویسندگان و صاحب نظرانی از جمله شادروان اسمعیل پوروالی مدیر ماهنامه روزگار نو، مهندس عبدالحمید اشراق معمار پرآوازه و مدیر و سردبیرمجله موسیقی و معماری و موسس انجمن دوستداران دانشنامه ایرانیکا، دکتر باقر زاده باستان شناس و رئیس پیشین موزه ملی ایران در پاریس و شادروانان دکتر باستانی پاریزی، دکتر باقر آیت الله زاده شیرازی و دکتر پرویز ورجاوند در ایران و نویسنده فرهیخته ایرانی آقای بهمن فرسی در لندن نظرها را جویا شدم. پس از بررسی و سبک و سنگین کردن راهنمایی این بزرگواران، یکی از پیشینه نگاران سالمند انگلیسی زبان دانش آموخته دانشگاه لندن که در تاریخ معماری کشور سوریه پر تجربه و با کارها و آثار آقای پروفیسور "رابرت هلین براند" و خانم "شیلا کنبای" پژوهشگران و نویسنده گان انگلیسی کتاب هائی در مورد معماری ایران نیز آشنا و این دو را از نزدیک می شناخت، به من توصیه اش این بود که چون به زبان عربی آشنا هستم او می تواند استاد راهنمای من برای پژوهش در مورد پیشینه معماری ساختمان های تاریخی عراق و فراز و نشیب های ساختمان بارگاه امام سوم شیعیان باشد. هر چند پیشنهاد خوبی بود اما چون صدام حسین رئیس جمهور پیشین عراق بر سر کار بود آن

پیشنهاد را نپذیرفتم چرا که سفر یک ایرانی آشنا به زبان عربی به عراق برای پژوهش، سازمان مخوف المخابرات صدام را خوش نمی آمد. اما پس از آن با رد پائی از معماری صفوی و اشتیاق معماران آن روزگار به ساختمان بارگاه حسین در کربلا به این نتیجه رسیدم که با ساز و کرناهای برخی از پیشینه نگاران در مورد معماری اسلامی که از دید آن ها معماری عربی است، معماری بارگاه امام سوم شیعیان در کشور عربی عراق یک معماری کاملاً ایرانی است و نه تنها عراق بلکه، رد پا و تاثیر معماری ایران تا به امروز در کشورهای خاورمیانه از جمله یمن و لبنان و سوریه دیده می شود و در هندوستان و اسپانیا نیز پژوهش ها این حقیقت را برملا کرده است. ۱.

از آنجا که شاهان صفوی از شاه اسماعیل یکم بنیان گذار آن دودمان و معمار مذهب تشیع، تاشاه سلطان حسین در نوآبادی ساختمان های مذهبی روزگاران پیش از صفوی تلاش می کردند چرخش نمای ساختمان بارگاه حسین (ع) امام سوم شیعیان که به همراه ۷۲ تن از یارانش در ظهر عاشورای سال ۶۱ هجری برابر با ۶۸۰ میلادی در جنگی نابرابر بدست فرمانده سپاه یزید ابن معاویه دومین پادشاه دودمان اموی کشته و حاضر نشد با او بیعت کند، در درازنای تاریخ معماری بارگاهش بیشتر رنگ و بوی معماری صفوی به خود گرفت. ۲

پیشینه نگاران مذهبی شیعه بر این باورند که پیکر امام حسین(ع) پس از تراژدی کربلا در کنار یک درخت سدر به خاک سپرده شد تا آن درخت نشانه ای برای میعادگاه پیروان او باشد و هنگامی که آب از آسیاب افتاد ساختمانی بر فراز آن برپا کنند. چون سپاهیان یزید نمی خواستند جای خاکسپاری میثاق گاه دوباره یاران حسین(ع) شود در هر جا انبوه گل خیس می دیدند آن را شخم و شیار می زدند تا رد گم کنند. از آن روی گروهی از فرزندان بنی اسد چند روز پس از پایان نبرد پیکر حسین(ع) را شبانه و بدور از دید سپاهیان یزید در تاریکی شب، در کنار تک درخت سدر به خاک سپردند.

درباره نام کربلا اندیشه های گوناگونی بیان شده از جمله یاقوت حموی نیز به آن اشاره دارد که از معتبرترین آن یکی واژه "کربله" به معنی خاک نرم زیر پا و دوم این که واژه کربلا بر گرفته از واژه "کربابل" که گروهی از روستای بابل باستان از جمله نینوا است. ۳

ابن بطوطه جهانگرد مراکشی زاده در شهر طنجه که نه تنها به کربلا بلکه چند بار به ایران نیز سفر کرده در سفرنامه خود "تحفه النظار فی غرائب الامصار و عجائب الاسفار" نیز از بارگاه کربلا یاد کرده است. ۴

پیشینه بالا رفتن نخستین ساختمان آرامگاه بدرستی روشن نیست و بیشتر از روایاتی که سینه به سینه و از منبری به منبر دیگر بیان شده گفته اند خانواده بنی اسد که پیکر کشته شده گان کربلا را به خاک می سپردند ساختمانی کوچک بر فراز محل خاکسپاری پیکر امام حسین(ع) ساخته اند. اما روایت های دیگری آن را رد کرده و گفته اند مختار ابن عبیده ثقفی پس از آرامشی که برقرار شد ساختمان کوچکی را در کنار درخت سدر بر روی مزار حسین ابن علی ساخته است.

نشانه های خشونت عمر ابن سعد در روز عاشورا و جمع بندی گفته ها در مورد از میان بردن جای خاکسپاری پیکر حسین(ع) اگر از گرماگرم فاجعه رد درستی به دست نمی دهد اما شواهدی از ویران ساختن ساختمان بارگاه در چندین نوبت آشکار می کند که تاریخ نقل شده سینه به سینه نیز سندی از سنگدلی های تلخ است که از آن روزگار تا روزگار خلفای سده بیست و یکم هزاره سوم میلادی "داعش" در عصر الکترونیک به چشم دیده می شود. اگر سده ها در پی سده بر فراز منبر از پاره شدن مشک های آب، آتش زدن خیمه ها و خنجر بر گلوی کودکان شیر خوار گفتند و گاه انسان شک می کرد که مگر فرمانده سپاه یزید ابن معاویه دیوانه بود به جای آب خنجر بر گلوی اصغر شیرخوار بگذارد، اما با کمک برخی شیوخ ناماندنی و نثوعثمانی های دستپاچه، خلیفه های مست از دلار نفت "داعش" با نکاح جمعی زنان خاورمیانه و بریدن سر جوانان و جویدن قلب اسیران در روزگار کنونی، پژوهشگران را متوجه تاریخ و منبر و بلندگوی روضه خوانان کرده است.

هر چند پس از تراژدی عاشورا یاران حسین(ع) بیشتر زیر ذره بین و نگاه دشمنان خود بوده اند اما با نشانه های تاریخی پیداست که برخورد ها توانسته است آن ها را پراکنده کند و لجبازی های دشمن نه تنها افکار حسین(ع) بلکه نام او را نیز بر کاکل تاریخ کربلا برجسته کرد و در پی هر ویرانی، پیروان او دوباره ساختمان دیگری بر آرامگاه حسین(ع) ساختند و با تزیینات و طلاکاری سعی در نشان دادن بارگاهی مجلل نمودند. از آن رو با نشانه هائی که از جای خاکسپاری برج مانده، ساختمان کوچک آرامگاه جای گرد آمدن یاران او شده و این مبارزه منفی، دشمنان او را بر نمی تافتد است. از سوئی تداوم کار یاران حسین(ع) سرانجام کار ساز افتاده و در روزگار خلیفه هارون الرشید بیشتر از پیش در زیر درخت سدر گرد آمده اند.

با دگرگونی اندکی که پس از روزگار هارون و در روزگار مامون عباسی پیش آمده شیعیان بیشتر از پیش توانسته اند گردهم بیایند و ساختمان محقر نخستین را نوآباد کرده اند. اما از آنجا که در روزگار متوکل عباسی خطر احساس می کند دوباره فرمان ویرانی ساختمان داده می شود. پس از زیر و رو کردن آنجا، دیری نمی پاید که در روزگار "منتصر ابن متوکل" پیروان دوباره ساختمان را باز سازی می کنند.

فراز و نشیب هائی که ساختمان آرامگاه پشت سر نهاده نشان می دهد پس از تراژدی کربلا همیشه گرد هم آمدن شیعیان باعث نوعی ترس بوده است. با آنچه گفته شد پیشینه ساختمان آرامگاه نیز خود حکایت از پا پس نکشیدن یاران حسین(ع) داشته و از این دیدگاه می توان گفت این ساختمان سیاسی ترین ساختمان در تاریخ معماری مذهبی جهان است و نوآبادی آن در درازنای تاریخ نشانه گویای رویارویی دو اندیشه متضاد در کربلا بوده است.

ساختمانی که در روزگار کنونی دیده می شود، با پشت سر گزاردن پیشینه پر فراز و نشیب خود، جا مانده از روزگار آل بویه است که عضدالدوله دیلمی در سال ۳۶۷ هجری قمری پایه ریز آن بود و گوئیا پس از چند سال کار ساختمان پایان پذیرفته است. چون کربلا از دیر باز با کمبود آب روبرو بود و این در روایات و مرثیه ها نیز بازتاب دارد، عضدالدوله دیلمی از راه دور با کندن نهر به کربلا آب رسانده و از آن روی کشاورزی را پیشرفت داده است.

هر چند ساختمان آرامگاه دستخوش آتش سوزی شده اما وزیر الحسن ابن الفادی آن را دوباره بازسازی کرده است. این ساختمان پس از آن نیز چندین بار نوآباد شده اما ساختمان بارگاه کنونی یادگاری از روزگار دیلمیان است. در کار بازسازی ساختمان نه تنها سلطان اویس سر دودمان جلایریان بلکه سلطان احمد و سلطان حسین فرزندان او نیز دستی در بازسازی آن داشته اند.

با روی کار آمدن دودمان صفوی و فرمانروائی شاه اسماعیل یکم معمار مذهب شیعه در ایران، پادشاهان صفوی در بازسازی و گسترش ساختمان و بویژه تزیینات آن تلاش بسیار نموده اند. هنگامی که در سال ۹۱۴ هجری برابر با ۱۵۰۸ میلادی شاه اسماعیل برای نیایش به بارگاه رفت صندوقی ساخته شده با تزیینات خاتم بر روی آرامگاه گذاشت و با طلا و آئینه کاری رواق ها و سنگ فرش مرمر، در آنجا قالی های گران بها فرش کرد.

یک دهه پس از آن امپراتوری عثمانی بر عراق عرب چیره گشت. در روزگار تسلط عثمانی ها نیز که سنی مذهب بودند آن ها از جمله سلطان مراد و سلطان سلیمان عثمانی در مرمت برخی از گوشه ها و دیوار های ساختمان بارگاه امام حسین(ع) دست داشتند.

با روی کار آمدن و فرمانروائی شاه عباس یکم، امپراتوری عثمانی از عراق بیرون رانده شد و شاه عباس ضریح را با تزیینات و مس همراه گنبدی کاشیکاری شده نوآباد کرد. پس از او شاه صفی نیز به قزاق خان بیگلربیگی وزیر خود دستور بازسازی دیوار و قسمت هائی از بارگاه را داد. شاه سلیمان، شاه حسین و دخترش راضیه سلطان بیگم نیز به نوآبادی بخشی از ساختمان پرداختند.

پس از سقوط صفوی ها، نادر شاه نیز که در دهه های پایانی دودمان صفوی سرلشکر ارتش بود و پس از آن ها زمام امور کشور را در دست گرفت، در کربلا برای نیایش به بارگاه رفت و قسمت هائی از ساختمان را بازسازی کرد. نه تنها شاهان صفوی و نادر شاه افشار بلکه همان گونه که پیش از این گفته شد عثمانی ها نیز که سنی مذهب بودند در بازسازی بارگاه دست داشته اند.

دودمان قاجار نیز به ساختمان بسیار اهمیت دادند و آقا محمد خان قاجار در روزگار فرمانروائی خود، گنبد ساختمان را نوآباد کرد. پس از ویرانی قسمتی از ساختمان که وهابیان مسبب آن بودند، فتحعلی شاه قاجار دست به کار باز سازی آن شد. نه تنها فتحعلی شاه بلکه ناصرالدین شاه نیز تزیینات طلاکاری بارگاه را به گونه ای گسترده انجام داد که طلا و جواهرات به کار رفته همه از ایران به آنجا برده شده است. ۵.

با مهاجرت شیعیان ثروتمند کشورهای جهان به کربلا، این شهر از روزگار استقلال عراق بزرگترین پایگاه درآمد و بازرگانی در خاورمیانه شد. از دیدگاه درآمد گردشگری دینی نیز کربلا همسنگ مکه در عربستان سعودی، سود به دخل عراق واریز کرده است و هردو بارگاه خانه خدا در عربستان و بارگاه حسین در عراق پس از خشکیدن چاهای نفت، ستون سترگ کمک های موثر مالی به این دو کشور خواهند بود.

پس از سقوط صدام حسین رئیس جمهور پیشین عراق، به ساختمان و مرمت بارگاه خیلی اهمیت داده شده که از این میان جمهوری اسلامی ایران مخارج هنگفتی پرداخت و بر تزیینات و آب طلاکاری مناره ها و کاشی های مرغوب ساختمان بارگاه افزوده و بیشتر از پیش آن را بازسازی کرده است.

پانوشت ها:

۱ - درگذر از ساختمان های روزگار جهانگیرشاه، اکبر شاه ، همایون و شاه جهان پنجمین امپراتور گورکانی در هند بویژه تاج محل که نیازی به توضیح طرح ایرانی آن نیست، آن گونه که شادروان پروفیسور شجاع الدین شفا در کتاب پژوهشی خود "ایران و اسپانیای پس از اسلام" برملا کرده است معماری برخی از کلیساهای شمال اسپانیا نیز تاثیر پذیرفته از معماری روزگار ساسانی است .پروفیسور "رابرت هلین براوند" نیز که کتاب هایش به فارسی در ایران برگردان شده است در کتاب "هنر و معماری اسلامی" از روند تکاملی معماری اسلامی درچرخش یک هزاره ای اسلام در سده میانه یاد می کند و روند آن را در سرزمین های اسپانیا و هند نیز مورد بررسی قرار می دهد. این پژوهشگر سرشناس، ایران و مصر را به عنوان سرچشمه اصلی الهام معماری در سراسر جهان اسلام معرفی می کند. پژوهشگر پرآوازه، خانم "شیلا کنبای نیز کتاب هایش بویژه "هنر و معماری صفوی" و " روزگار طلائی هنر ایران" و کتاب های دیگر او در ایران به فارسی برگردان شده اند.

۲ - روزگار فرمانروائی شاه اسماعیل یکم از (۱۵۰۱ تا ۱۵۲۴) میلادی برابر با (۹۰۷ تا ۹۳۱) هجری بود. شاه عباس یکم (۱۵۸۸ تا ۱۶۲۹) میلادی برابر با (۹۹۷ تا ۱۰۳۹) هجری. شاه صفی (۱۶۲۹ تا ۱۶۴۲) میلادی برابر با (۱۰۱۹ تا ۱۰۵۲) هجری. شاه سلیمان (۱۶۶۶ تا ۱۶۹۴) میلادی برابر با (۱۰۷۷ تا ۱۱۰۶) هجری و شاه سلطان حسین (۱۶۹۴ تا ۱۷۲۲) میلادی برابر با (۱۱۳۵ تا ۱۱۶۴) هجری بوده است.

۳ - یاقوت حموی "شهاب الدین ابی عبدالله یاقوت بن عبدالله الحموی الرومی البغدادی". متولد ۵۷۴ هجری قمری پیشینه نگار و جغرافیدان مشهور سده هفتم هجری قمری است .

۴ - سفرنامه ابن بطوطه "تحفه النظار فی غرائب الامصار و عجائب الاسفار". جلد دوم ص ۵۷

۵ - سفر عتبات ناصرالدین شاه قاجار به کوشش علی دهباشی. همچنین نگاه کنید به "العراق فی مشاهدات ناصر الدین شاه" ترجمه محمد الشیخ هادی الاسدی صص ۱۲۹ - ۲۲۳

Architectural background of Imam Hussain (AS) court in Iraq

Abstract:

With the establishment of the Safavid dynasty and the reign of Shah Ismail I, an architect of the Shiite religion in Iran, the Safavid kings have made great efforts in the reconstruction and expansion of the building and especially its decorations. When in the year ۹۱۴ Hijri equal to ۱۵۰۸ AD, Shah Ismail went to the court to pray, he placed a box made with Khatam decorations on the tomb and covered it with expensive carpets with gold and mirrorwork of porticoes and marble pavements.

Key words: background, architecture, court, Imam Hussein, Iraq